

تحلیل گفتمان ساختار سیاسی-اجتماعی و فرهنگی قاجاری و انعکاس آن در نسخه های چاپ سنگی مذهبی

چکیده

فرهنگ سیاسی مجموعه‌ای از نگرش‌ها و ارزش‌ها و هنجارهای موجود درباره سیاست و قدرت است که به‌عنوان زمینه پشتیبانی کننده کل فرآیند توسعه تلقی می‌شود. فرهنگ سیاسی در طول حیات سیاسی و اجتماعی یک جامعه و تحت تأثیر عوامل مختلفی چون وضعیت اقلیمی و جغرافیایی، ساختار نظام سیاسی و اجتماعی، شرایط تاریخی، نظام اعتقادی، آداب و رسوم، نظام اقتصادی و... شکل می‌گیرد، سپس در یک فرآیند مستمر جامعه‌پذیری نهادینه می‌شود و از نسلی به نسل دیگر منتقل می‌شود. در جامعه ایران عصر قاجار، فرهنگ سیاسی ناسالم همچون ساختار سیاسی پاتریمونیالیستی، اعتقاد به باورهای خرافی، طلسم و جادو و تقدیرگرایی تفکر غالب در جامعه است و ردپای آن را در سفرنامه‌ها، جراید و آثار ادیبان و متفکران این دوران می‌توان به وفور یافت. بر همین اساس، پژوهش حاضر تأثیر فرهنگ سیاسی ناسالم بر توسعه نیافتگی و عقب ماندگی دوران قاجار را محور کار خود قرار داده و به روش توصیفی-تحلیلی و با استفاده از چارچوب نظری تحلیل انتقادی نورمن فرکلان در پی پاسخ به این پرسش است که فرهنگ سیاسی ناسالم (خرافه‌گرا) چه نقشی بر توسعه نیافتگی دوره قاجار ایفا کرده است و این مسئله چه بازتابی در نسخه‌های چاپ سنگی مذهبی داشته است. یافته‌های پژوهش حاکی از این است که فرهنگ سیاسی به‌ویژه در ساحت ناسالم آن (خرافه‌گرایی) از طریق عقل‌ستیزی، علم‌گریزی و بی‌خبری، یکی از علل توسعه نیافتگی در دوران قاجار محسوب می‌شود و این مسئله به‌خوبی در نسخ چاپ سنگی مذهبی دوره قاجار نیز منعکس شده است.

اهداف پژوهش:

۱. بازشناسی گفتمان ساختار سیاسی، اجتماعی و فرهنگی دوره قاجار.
۲. واکاوی چگونگی انعکاس ساختار سیاسی، اجتماعی و فرهنگی دوره قاجار در نسخه‌های چاپ سنگی مذهبی.

سوالات پژوهش:

۱. ساختار سیاسی، اجتماعی و فرهنگی دوره قاجار دارای چه مختصاتی بود؟
۲. گفتمان ساختار سیاسی، اجتماعی و فرهنگی دوره قاجار چه بازتابی در نسخه‌های چاپ سنگی مذهبی دوره قاجار دارد؟

کلیدواژه‌ها: فرهنگ سیاسی ناسالم، توسعه نیافتگی، پاتریمونیالیسم، نسخه‌های چاپ سنگی مذهبی، قاجار.

مقدمه

فرهنگ سیاسی یکی از عوامل تأثیرگذار بر توسعه و یا توسعه‌نیافتگی در هر کشور است. چنانچه فرهنگ، خود مشکلاتی داشته باشد بدیهی است که توسعه نیز با مشکل رو به رو می‌شود. همانگونه که گالبرایت در کتاب ماهیت فقر عمومی در هند به این موضوع می‌پردازد و این فرض را تعقیب می‌کند که فقر عمومی در هند با نوع فرهنگ فقرپذیر ارتباط تنگاتنگی دارد. گذرنا میردال در کتاب «درام آسیایی» که از نظر زمانی مقدم بر کتاب فوق است، به گونه‌ای مشابه در همان کشور استدلال می‌کند که درام آسیایی با ارزش‌های فرهنگی توسعه‌گریز ارتباط پیدا می‌کند. ایران دوره قاجاریه که در مقایسه با کشورهای مجاور و مشابه کشوری توسعه‌نیافته محسوب می‌گردد، با شاخص‌هایی همچون جامعه‌ای با میزان بی‌سوادی زیاد، فقدان بهداشت، نبود آب آشامیدنی سالم و لوله‌کشی آب در بسیاری از شهرها، نداشتن زیرساخت‌های توسعه‌ای چون راه‌های ارتباطی، آسفالت و برق و هتل و حمام‌های دوشی و در رأس همه، فرهنگ چند توسعه‌ای که مهم‌ترین معیار و شاخص آن عقل‌ستیزی و علم‌گریزی است، هیچگونه روزنه امید برای گام نهادن در توسعه نگشوده بود. در بین عوامل گوناگون مؤثر در عقب‌ماندگی ایران در دوره قاجاریه، می‌توان به خرافات یا به عبارت دیگر فاصله گرفتن از سه عامل دین‌راستین، خرد و علم، نیز اشاره کرد. با توجه به نکات یاد شده، باید گفت فرهنگ سیاسی ناسالم چندین عنصر دارد که در آن خرافه‌پرستی و سپس تصمیم‌گیری بر مبنای خرافات مهم‌ترین وجه آن است.

در اواخر دوره قاجاریه و به‌ویژه در دروان سلطنت محمدعلی‌شاه، خرافات بازیگر اصلی دنیای سیاست شده بود، چراکه هم شخص شاه و هم ملکه جهان همسرش انسان‌های خرافی بودند. همانگونه که جدشان ناصرالدین‌شاه برای حل بسیاری از مشکلات در ساختار سیاسی و اجتماعی و فرهنگی به خرافات متوسل می‌شدند. در این میان با توجه به ورود صنعت چاپ سنگی به ایران در این مقطع تاریخی شاهد چاپ آثار مذهبی متعددی هستیم. بررسی این وضعیت اجتماعی و مذهبی از طریق مطالعه این آثار می‌توان نکات مهمی را در این باره آشکار سازد.

درخصوص پیشینه پژوهش حاضر باید گفت تاکنون اثر مستقلی با این عنوان به رشته تحریر در نیامده است اما مقالات متعددی به بررسی نسخه‌های چاپ سنگی و صنعت چاپ در این دوره پرداخته‌اند. لاری و نجفی (۱۳۹۴) در مقاله‌ای با عنوان «ویژگی‌های تصویرسازی کتاب چاپ سنگی طوفان البکاء با مضامین عاشورایی در دوره قاجار» به بررسی نسخه‌های چاپ سنگی دوره قاجار از نظر تصاویر پرداخته است. طوفان البکاء از کتب مذهبی این دوره است و به نوعی نمایانگر اعتقادات مذهبی مردم در این دوره تاریخی است. متفکر آزاد و دوبختی (۱۳۹۶) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی موضوعات مذهبی به‌کار رفته در کتب چاپ سنگی با استناد بر آثار موجود در کتابخانه تبریز» به واکاوی مضامین مذهبی موجود در این نسخ پرداخته است. در این میان به ارتباط مذهب و اعتقادات عامه نیز در این دوره اشاره کرده است. حسینی راد و خان‌سالار (۱۳۸۴) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی کتاب‌های چاپ سنگی مصور دوره قاجار» به بررسی ساختار این نسخه‌ها پرداخته‌اند. با این حال، در آثار یاد شده تلاشی برای واکاوی جایگاه

توسعه‌نیافتگی و خرافه‌پرستی در این آثار نشده است لذا پژوهش حاضر که به روش توصیفی و تحلیلی و با تکیه بر داده‌های منابع کتابخانه‌ای انجام شده است، در صدد واکاوی علل مسئله توسعه‌نیافتگی در نسخه‌های چاپ سنگی مذهبی در دوره قاجار است.

نتیجه‌گیری

عقب‌ماندگی و توسعه‌نیافتگی ایرانیان محصول یک علت به‌صورت مستقیم نیست. بلکه علل گوناگون و چند لایه در طول زمان و بسته به نوع شرایط و ویژگی‌های ساختار سیاسی و مردم در این امر، دخیل بوده است. اندیشمندان گوناگونی در این رابطه سخن رانده‌اند و به بیان علل متفاوتی پرداخته‌اند. نه می‌توان حکومت‌های استبدادی را به تنهایی مقصر دانست و نه می‌توان مردم را عامل مستقیم این مشکلات دانست. بلکه ترکیبی از مسائل و معضلات گوناگون عامل شکل‌گیری فرهنگ سیاسی ناسالم که منجر به عقب‌ماندگی و توسعه‌نیافتگی شده است می‌باشد. به‌طور کلی آنچه از فصول مختلف پژوهش حاضر استنباط می‌شود عاملی که در دوران قاجار تا پیش از مشروطه سبب این عقب‌ماندگی اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و صنعتی می‌شد به تنهایی عامل خرافه‌گرایی نبوده است، چراکه طبق آنچه از نظریات روشنفکران، نخبگان، عالمان دین و جامعه‌شناسان و فیلسوفان دریافت می‌شود، خرافات خود نوعی معلول به حساب می‌آید که می‌تواند علل مختلفی داشته باشد. آراء مختلفی بر این مسأله تاکید دارند که آنچه سبب خرافه‌گرایی، تقدیرگرایی و اعتقاد به سحر و جادو می‌شود ساختار سیاسی پاتریمونیالیستی، جهالت کارگزاران حکومت و عامه، بی‌خبری، عقل‌گریزی، و خردستیزی در آن دوران است. در واقع خرافه‌گرایی و مسائل گوناگون مربوط به آن روبنای ساختاری بودند که زیربنای آن را عوامل دیگری تشکیل می‌دهند. نکته حائز اهمیت در این مسأله این است که بررسی‌ها نشان می‌دهد که خرافه‌گرایی و فرهنگ سیاسی ناسالم برآمده از آن تا قبل از مشروطیت که برای اولین بار توسط نخبگان، روشنفکران و عالمان دینی و سیاسی زیر سؤال برده شد، تا قبل از رفت و آمد و آشنایی ایرانیان با اروپا و فرهنگ سیاسی و مردم آن، و دیدن پیشرفت‌ها و ترقیات این ملت امری عادی و طبیعی می‌نمود و معضلات برآمده از آن چندان برای جامعه و نخبگان آزاردهنده نبود. گویی خود این طبقه از جامعه نیز این مسائل را (جهل و خرافه‌گرایی و عقب‌ماندگی) را امری عادی می‌پنداشتند. در واقع در دیدار با ملل دیگر بود که عقب‌ماندگی و توسعه‌نیافتگی ایران و فرهنگ سیاسی و فکری آنان با چالش مواجه گشته و به عمق این فاصله آگاه گشته‌اند.

خرافه‌گرایی ایرانیان حتی به دین و مذهب شیعه که می‌تواند جامعه را به سمت ارزش‌های عدالت‌خواهانه و مترقی سوق دهد آسیب می‌زند و شعاعر آن را به سطح آیین‌های سالیانه تنزل داده و مفاهیم مطروحه در دین و مذهب را از نمود عملی سیاسی و حکومتی تهی می‌کند. در این زمینه کوتاهی و خیانت‌های روحانی نماهای حکومتی و درباری بی‌تأثیر نبوده است. فرهنگ سیاسی ناسالم که برآمده از خرافه‌گرایی و شاخه‌های گوناگون آن می‌باشد مانع از شکل‌گیری هر گونه گفتمان مبتنی بر عقل‌گرایی و خردورزی در میان ایرانیان در طول سالیان متمادی شد. نتیجه این امر

به کنار گذاشتن راه‌حل‌های علمی و کاربردی در مواجهه با پدیده‌ها و رویدادهای طبیعی و مشکلات ناشی از آن‌ها بود. با به قدرت رسیدن قاجارها در ایران که خود را فاقد معیارهای کافی برای کسب مشروعیت می‌دانستند و نیز سبک زندگی ایلاتی و عشایری آن‌ها که از دیرباز نگاه با آسمان و موقعیت ستارگان و مفاهیمی از این قبیل همچون ساعات سعد و نحس تعیین حرکت و کوچ ایل کاملاً جا افتاده بود، خرافه‌گرایی توانست عمق و وسعت بیشتری در ایران پیدا کند. به‌زعم روانشناسان، خرافات در مواقع حساس و لحظه‌هایی که عدم اعتماد و اطمینان به آینده وجود دارد زاده می‌شود. به‌عنوان مثال در مواجهه با اتفاقاتی چون تولد، مرگ، بیماری، قحطی و فقر و در نتیجه شکست و اضطراب، آدمی آرزوها و تمایلات و هیجانات خود را در دنیای تخیلات و خرافات برآورده می‌بیند و این چیزی بود که در دوران قاجار شاجار شاهد آن بوده‌ایم. در واقع در این دوران جنگ‌های طولانی برای کسب قدرت و گسترش حوزه نفوذ شاهزادگان، ظلم و ستم حکام و به مردم زیر دست برای اخذ مالیات، که به نابودی بنیان‌های اقتصادی جامعه می‌انجامید، فقدان نهادهای عمومی در حوزه بهداشت و درمان، و شیوع گسترده بیماری‌های واگیردار و کشنده، فقدان نهادهای آموزشی گسترده و به تبع آن بالا بودن نرخ بی‌سوادی جامعه را به سمت و سوی خرافه‌گرایی و تقدیرگرایی سوق می‌داد. این وضعیت فرهنگی را به خوبی می‌توان در نسخه‌های چاپ سنگی مذهبی دوره قاجار نیز مشاهده کرد.

منابع:

- آدمیت، فریدون. (۱۳۴۹). اندیشه‌های میرزا فتحعلی آخوندزاده، تهران: انتشارات خوارزمی.
- آدمیت، فریدون؛ ناطق، هما. (۱۳۵۵). رساله‌های سیاسی و اقتصادی در آثار منتشر نشده دوران قاجار، تهران: نشر آگاه.
- آدمیت، فریدون. (۱۳۵۷). اندیشه‌های میرزا آقاخان کرمانی، تهران: انتشارات پیام.
- آرین پور، یحیی. (۱۳۷۲). از صبا تا نیما، تهران: نشر زوار.
- آپتون، جوزف. ام. (۱۳۶۱). نگرشی بر تاریخ نوین ایران، ترجمه یعقوب آژند، تهران: انتشارات نیلوفر.
- آل احمد، جلال. (۱۳۵۷). در خدمت و خیانت روشنفکران، جلد ۲، تهران: انتشارات خوارزمی.
- ازغندی، علیرضا. (۱۳۷۶). ناکارآمدی نخبگان سیاسی ایران بین دو انقلاب، تهران: انتشارات قومس.
- ازغندی، علیرضا. (۱۳۸۵). درآمدی بر جامعه‌شناسی سیاسی ایران، تهران: نشر قومس.
- افشاری، مرتضی. (۱۳۸۶). «خیالی‌نگاری، پایه‌گذار شمایل‌نگاری به مفهوم امروزی»، ماه هنر، شماره ۱۰۷ و ۱۰۸، صص ۴۴.
- افضل‌الملک، غلامحسین. (۱۳۶۱). افضل‌التاریخ، به کوشش منصوره اتحادیه و سیروس سعدوندیان، تهران: نشر تاریخ ایران.
- اسدآبادی، سید جمال‌الدین. (۱۳۷۹). مجموعه رسائل و مقالات، به کوشش سید هادی خسرو شاهی، تهران، بی‌جا.
- اولیویه، گیوم آنتوان. (۱۳۷۱). سفرنامه اولیویه؛ تاریخ اجتماعی اقتصادی ایران. ترجمه: محمدطاهر میرزا، تصحیح: غلامرضا وهرام، تهران: نشر اطلاعات.

اوپن، اوژن. (۱۳۶۲). ایران امروز، ترجمه علی اصغر سعیدی، تهران: نشر زوار.

ایرانسکی، تریا پولوویچ. (۱۳۵۷). انقلاب مشروطه ایران، ترجمه: م. هوشیار، تهران: شرکت سهامی کتاب‌های جیبی.

ابن خلدون، عبدالرحمن. (۱۳۶۲). مقدمه ابن خلدون، ترجمه محمد پروین گنابادی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

بشیریه، حسین. (۱۳۸۰). موانع توسعه سیاسی در ایران. تهران: انتشارات گام نو.

بیانی، خانابا. (۱۳۵۷). پنجاه سال تاریخ ناصری، جلد ۳، تهران: نشر علم.

بلوک‌باشی، علی. (۱۳۸۱). باطل السحر، دایرالمعارف بزرگ اسلامی، ب به سرپرستی سید کاظم بجنوردی. ج ۱۱، بی‌جا: بی‌نا.

بروگش، هینریش. (۱۳۷۴). در سرزمین آفتاب، ترجمه مجید جلیلود، تهران: نشر مرکز.

بنجامین، س-گ-و. (۱۳۶۳). ایران و ایرانیان، ترجمه: رضا رحیم زاده ملک، تهران: انتشارات گلبانگ.

پولاک، یاکوب ادوارد. (۱۳۶۸). سفرنامه پولاک؛ ایران و ایرانیان، مترجم: کیکاووس جهانداری، تهران: انتشارات خوارزمی.

پیت، چارلز ادوارد. (۱۳۶۵). سفرنامه خراسان و سیستان. ترجمه: قدرت‌الله روشنی، زعفرانی و مهرداد رهبری، تهران: یزدان.

تحویلدار اصفهانی، میرزا حسین‌خان. (۱۳۴۲). جغرافیای اصفهان، به کوشش منوچهر ستوده، تهران: انتشارات مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی.

ترابی فارسانی، سهیلا. (۱۳۸۴). تجار مشروطیت و دولت مدرن، تهران: نشر تاریخ ایران.

جاهودا، گوستاو. (۱۳۶۳). روانشناسی خرافات، ترجمه محمدنقی براهینی، تهران: نشر نو.

حاج سیاح. (۱۳۵۹). خاطرات حاج سیاح، به کوشش حمید سیاح، تهران: انتشارات امیرکبیر.

حائری، عبدالهادی. (۱۳۶۴). جغرافیای اصفهان، به کوشش منوچهر ستوده، تهران: انتشارات مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی.

حسینی‌راد، عبدالمجید؛ خان‌سالار، زهرا. (۱۳۸۴). «بررسی کتاب‌های چاپ سنگی مصور دوره قاجار»، هنرهای زیبا، شماره ۲۳، صص ۸۶-۷۷.

خاوری شیرازی، میرزا فضل‌الله. (۱۳۸۰). تاریخ ذوالقرنین، به کوشش ناصر افشارفر، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

دیولافوا، م-ژ. (۱۳۶۹). ایران، کلد و شوش، ترجمه: علی محمد فره وشی، تهران: انتشارات خیام.

دولت آبادی، هوشنگ. (۱۳۷۹). جای پای زروان؛ خدای بخت و تقدیر، تهران: نشر نی.

دولت آبادی، یحیی. (۱۳۸۷). حیات یحیی، جلد اول، تهران: انتشارات فردوس.

دالمانی، هانری رنه. (۱۳۷۸). از خراسان تا بختیاری، ج ۲، ترجمه غلامرضا سمیعی، تهران: طاووس.

ذاکرزاده، امیرحسین. (۱۳۸۸). سرگذشت طهران، گزیده‌ای از آداب و رسوم مردم طهران، تهران: قلم.

زرین‌کوب، عبدالحسین. (۱۳۵۶). دو قرن سکوت، تهران: نشر جاویدان.

زیباکلام، صادق. (۱۳۹۷). سنت و مدرنیته: ریشه‌یابی علل ناکامی اصلاحات و نوسازی سیاسی در ایران عصر قاجار، تهران: نشر روزنه.

ماه‌وان، فاطمه. (۱۳۹۹). «عامه‌نگاری در چاپ سنگی مصور نوش آفرین گوهرتاج»، دو ماهنامه فرهنگ و ادبیات عامه، شماره ۳۲، صص ۱۷۴-۱۴۹.